

Результати анкетування суддів апеляційних інстанцій щодо ефективності застосування покарання до неповнолітніх та можливість їх використання в законодавчій і правозастосовній діяльності

Григор НАЗИМКО,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
начальник ад'юнктури (аспірантури)
Донецького юридичного інституту МВС України

20

На основі проведеного анкетування суддів щодо ефективності застосування покарання до неповнолітніх надано науково-практичні рекомендації стосовно вдосконалення чинного законодавства в зазначеній сфері. Розглянуто процедури призначення покарання, мету покарання, проблемні питання звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування. Надаються поради щодо підвищення ефективності правозастосовної практики.

Ключові слова: неповнолітній, покарання, суддя, анкетування, вдосконалення.

На основе проведенного анкетирования судей по проблемам эффективности применения наказания к несовершеннолетним даны научно-практические рекомендации по совершенствованию действующего законодательства в указанной сфере. Рассмотрены процедуры назначения наказания, цели наказания, проблемные вопросы освобождения несовершеннолетних от наказания и его отбывания. Даются советы по повышению эффективности правоприменительной практики.

Ключевые слова: несовершеннолетний, наказание, судья, анкетирование, совершенствование.

Проблеми покарання неповнолітніх, застосування до них заходів кримінально-правового впливу перебувають у колі постійної уваги держави, громадськості та вчених. З часу набрання чинності в 2001 році Кримінальним кодексом України (далі – ККУ) цій проблематиці присвячено більше десятка дисертаційних досліджень, у яких розроблено шляхи та напрями вдосконалення законодавства в зазначеній сфері. Однак, незважаючи на це, ситуація в ювенальній юстиції докорінно не змінюється. Це зумовлює потребу звернення до фахівців.

Мета запропонованої статті – проаналізувати результати анкетування суддів щодо ефективності застосування покарання до неповнолітніх та запропонувати шляхи вдосконалення чинного законодавства в цій сфері.

Зазначмо, що анкетування проводилося на базі Національної школи суддів України 28 жовтня 2013 року [1, арк. 1]. Мету анкетування визначено як з'ясування думки респондентів щодо ефективності застосування покарання до неповнолітніх.

Для досягнення поставленої мети було поставлено такі прогностичні завдання: 1) виявити недоліки чинного законодавства; 2) розробити пропозиції щодо покращення якості законодавства про кримінальну відповідальність та підвищення ефективності його застосування; 3) підтвердити чи спростувати отримані результати власних наукових розробок.

Як респондентів обрано суддів судових палат у кримінальних справах апеляційних судів областей, міст Києва, Севастополя, Апеляційного суду АР Крим. Підстава для анкетування саме них – їхній професіоналізм, компетентність, досвід практичної роботи у сфері здійснення кримінального правосуддя щодо неповнолітніх (від 8 років), сформована

позиція (думка) та власне уявлення щодо питань, які стосуються застосування покарання до неповнолітніх.

Запитання в анкеті формувалися так, щоб максимально уникнути розбіжностей, непослідовності й алогічності у відповідях респондентів. Якщо на початку анкетування респондент принципово підтримував чи заперечував ту чи іншу позицію у кримінально-правовій сфері, то ця тенденція мала зберегтися й надалі, відбившись у певних відповідях. Це посприяло дотриманню головної ідеї анкетування – об'єктивно з'ясувати позицію респондента як досвідченого фахівця у сфері здійснення кримінального правосуддя щодо неповнолітніх.

Перше запитання анкети було таке: «Яким чином, з вашої точки зору, останніми роками змінився стан призначення покарання неповнолітнім?». З метою з'ясування професійної думки суддів щодо сучасних тенденцій у сфері призначення покарання неповнолітнім варіанти відповідей не пропонувалися. Переважна більшість респондентів (14 осіб, або 53,9%) вважали, що покарання неповнолітніх стали більш м'якими (лояльними, ліберальними, без позбавлення волі), в процесі призначення покарання почала простежуватися гуманність, збільшилася кількість звільнень від нього. Такі відповіді зумовлені широкою практикою гуманізації кримінального законодавства в цілому та покарання неповнолітніх зокрема. 7 суддів (26,9%) вважали, що стан справ у цій сфері останніми роками не змінився, а 5 (19,2%) зазначили, що нині простежується надмірна лояльність до неповнолітніх, яка призводить до рецидиву та вчинення більш тяжких злочинів.

Аналіз відповідей на перше запитання дає підстави стверджувати, що більшість суддів вважають, що призначення покарання неповнолітнім стало гуманнішим, однак певна їх частина з професійною обережністю й критикою став-

ляться до надмірної та необґрунтованої гуманізації цієї сфери.

Друге запитання спрямоване на з'ясування думки респондентів про те, як має розвиватись інститут покарання неповнолітніх. По 10 суддів (або 38,5%) відповіли, що необхідно або послабити каральний ефект покарання неповнолітніх, або залишити його без змін. З респонденти (11,5%) запропонували поєднати каральний ефект із вихованням неповнолітніх та залученням їх до співпраці. Троє суддів (11,5%) запропонували посилити каральний ефект покарання неповнолітніх.

Розподіл відповідей на це запитання підтверджує висновок про те, що неповнолітні як окрема категорія осіб потребують особливого ставлення законодавчого та інших державних органів до справи застосування покарання.

Завдання третього запитання – з'ясувати думку суддів щодо мети застосування покарання до неповнолітніх. Важливість визначення професійної точки зору з цього питання зумовлена тим, що в системі цілепокладання мета тісно пов'язана із засобами її досягнення. І це потребує наукової обґрунтованості та практичної досяжності мети покарання неповнолітніх. А засоби її досягнення повинні бути найоптимальнішими.

15 суддів (57,7%) відповіли, що покарання неповнолітніх має на меті їх виправлення. 8 респондентів (30,8%) зазначили, що завданнями покарання неповнолітніх є спеціальна превенція, а 3 судді (11,5%) – загальна превенція. Особливістю було те, що три особи зазначили: перед покаранням неповнолітніх ставиться подвійне завдання – виправлення та спеціальна превенція. В жодній відповіді не було встановлено кару й не поєднано всі чотири компоненти мети покарання, визначеної у ст. 50 КК України.

Такі відповіді дають можливість зробити висновок про необхідність законодавчого закріплення мети покарання неповнолітніх – виправлення. Інші «загальні цілі покарання» мають розцінюватись як сутність покарання (кара) або як позитивні соціально-психологічні наслідки застосування покарання до неповнолітніх (загальна та спеціальна превенція). Подібні результати отримано нами в попередніх дослідженнях [5].

Відповіді на наступне запитання «Як ви вважаєте, чи можливе в сучасних умовах досягнення мети виправлення неповнолітніх злочинців узагалі?» загострили проблематику розуміння ефективності реалізації кримінального та кримінально-виконавчого законодавства у сфері покарання неповнолітніх. 24 судді (92,3%) вказали, що цієї мети можна досягти частково, і лише 2 респонденти (7,7%) – повністю. Такі відповіді насамперед зумовлені недосконалістю законодавства, низькою ефективністю його застосування як у кримінально-правовій, так і в кримінально-виконавчій площинах.

П'яте запитання було спрямоване на розв'язання проблеми досягнення виправлення неповнолітніх та сформульоване так: «З вашої точки зору, як можна досягнути мети виправлення неповнолітніх?».

Варіантів відповідей респондентам запропоновано не було, у зв'язку з чим отримано найрізноманітніші формулювання. Їх узагальнено у дві групи. 21 респондент (80,8%) вказав, що досягти мети виправлення можливо шляхом вдосконалення процедури реалізації покарання (шляхом зміни оточення, залучення до суспільно корисної праці та соціальних програм, формування в неповнолітніх позитивних соціальних зв'язків, розроблення курсів реабілітації, стимулювання та психологічної допомоги, поглибленого вивчення особи неповнолітнього, формування свідомої правомірної поведінки тощо).

5 відповідей респондентів (19,2%) нами узагальнено так: «Шляхом загальнодержавної профілактичної роботи». Оскільки опитані судді відповідали, що досягти виправлення можна шляхом: зміни ставлення суспільства до неповнолітніх злочинців; посилення ролі родини, школи у вихованні; розширення позашкільних закладів (спортивних, музичних тощо); заборони пропаганди насильства по телебаченню; посилення відповідальності за реалізацію тютюнових виробів, алкогольних напоїв неповнолітнім; проведення роз'яснювальної роботи в школах.

Отримані відповіді свідчать, що досягнення мети покарання неповнолітніх залежить як від загальнокультурних, соціальних чинників, так і від належної організації та вдосконалення процедури реалізації покарання.

Запитання № 6 стосувалося чинників впливу на обрання суддями виду та розміру чи строку покарання неповнолітнім, які вчинили злочин. 22 респонденти (84,7%) відповіли, що під час призначення покарання суд враховує особистість винного та суспільну небезпечність злочину. Вісім суддів (30,8%) також зазначили, що під час призначення покарання враховують мету та мотив злочину. І лише дві особи вказали, що судді враховують й інші чинники.

Відповідно до ст. 103 ККУ під час призначення покарання неповнолітньому суд, окрім обставин, передбачених у ст.ст. 65-67 ККУ, враховує умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього. Стаття 65 ККУ встановлює загальні засади призначення покарання.

Як бачимо, розуміння суддями того, які саме чинники впливають на обрання виду та розміру покарання неповнолітньому, не повною мірою відповідає напрямкам розвитку ювенальної пенології, гарантіям призначення справедливого покарання. Такий стан справ зумовлений як суб'єктивними чинниками, так і тим, що загальні засади призначення покарання неповнолітнім не є уніфікованими. Тож потрібно відповідно вдосконалити чинне законодавство у сфері призначення покарання неповнолітнім та підвищити ефективність його застосування.

Сьоме запитання «Як ви вважаєте, чи необхідно диференціювати відповідальність осіб до 18 років та осіб від 18 до 21 року?» спрямоване на з'ясування необхідності внесення відповідних змін та доповнень до ККУ, а також підтвердження отриманих результатів наукових досліджень [6, с. 168]. Ми вважаємо, що у кримінальному праві, з огляду на різні чинники як соціального, так і психофізичного характеру, молоді треба розділити на такі групи: від 14 до 16 років; від 16 до 18 років; від 18 до 21 року. Відповідно, для кожної групи необхідно диференціювати заходи кримінально-правового впливу, в тому числі – покарання. Нашу думку підтримали 16 респондентів (61,5%). 10 суддів (38,5%) відповіли, що такої потреби немає. Як бачимо, переважна більшість підтримує наші пропозиції. Хоча відсоток міг бути й більшим, якщо б ми провели перед анкетуванням попередню роз'яснювальну роботу.

Наступне запитання «На вашу думку, чи є дієвим звільнення неповнолітніх від відбування покарання з випробуванням?» виявило парадоксальну річ. 18 суддів зазначили, що дієвість звільнення неповнолітніх від відбування покарання з випробуванням є посередньою (16 респондентів, або 61,5%) чи взагалі зводиться до мінімуму (дві особи, або 7,7%). Лише 8 суддів (30,8%) зазначили, що цей вид звільнення неповнолітніх від відбування покарання є дієвим. Однак практика ювенальної юстиції свідчить, що звільнення неповнолітніх від відбування покарання з випробуванням є найпоширенішим заходом кримінально-правового впливу на них. Це підтверджено статистикою та науковими дослідженнями [2, с. 1]. Якщо ж переважна більшість суддів вважає цей захід мало-ефективним, то постає запитання: чи не надмірно заполітизованими є процеси гуманізації кримінальної відповідальності?

Дев'яте запитання «Як ви вважаєте, чи адекватним є те коло обов'язків, які може покласти суд на неповнолітнього під час його звільнення від відбування покарання з випробуванням?» було логічним продовженням попереднього. Однак серед 8 респондентів, які вважають цей вид звільнення неповнолітніх від відбування покарання дієвим, лише одна особа (12,5% від складу групи) відповіла, що всі обов'язки є доцільними та повною мірою забезпечують виправлення. Інші 5 респондентів з цієї групи (62,5% від її складу) вказали, що обов'язки в цілому виконують своє функціональне призначення, а одна особа (12,5%) взагалі зазначила, що обов'язки не виконують свого функціонального призначення. Інші 18 осіб, які ставлять під сумнів ефективність цього виду звільнення від відбування покарання, відповіли, що зазначені обов'язки не є дієвими.

Такі відповіді суддів дають підстави стверджувати: перелік обов'язків, що покладаються на неповнолітнього під час

його звільнення від відбування покарання з випробуванням, необхідно переглянути та оновити.

Цей висновок підтверджується відповідями на наступне запитання: «Чи необхідно розширити перелік обов'язків, які може покласти суд на неповнолітнього під час його звільнення від відбування покарання з випробуванням?». 25 респондентів (96,2%) відповіли, що перелік обов'язків потребує розширення. Лише одна особа (3,8%) вказала, що він у цілому є ефективним.

Відповіді стосовно того, що зазначений перелік обов'язків потребує розширення, були достатньо прогностованими [4, с. 17]. У зв'язку з цим суддям було запропоновано дати відповідь на те, як їх розширити в законодавстві. Три особи (11,5%) вказали, що необхідно розширити перелік обов'язків у ст. 76 ККУ, 11 осіб (42,2%) – що у 15-му розділі Загальної частини ККУ необхідно передбачити окрему статтю, де буде встановлено таке коло обов'язків. 12 осіб (46,2%) підтримали пропозицію ухвалити окремий закон про покарання неповнолітніх в Україні. Як бачимо, у відповідях суддів простежується думка про потребу уніфікації законодавства про покарання неповнолітніх. І вона є достатньо обґрунтованою. Наприклад, законодавство ФРН також передбачає окремі закони про покарання неповнолітніх.

Наступне запитання стосувалося того, яке покарання, на погляд суддів, є найефективнішим. 4 особи відповіли, що найефективнішими видами покарання неповнолітніх є позбавлення волі та арешт. Однак респонденти наголошували, що арешт має бути нетривалим – як «шокова терапія» для неповнолітнього.

13 осіб (50%) вказали, що найефективнішим є обмеження волі. Однак цей вид покарання не так часто призначається неповнолітнім, як інший вид кримінально-правового впливу – звільнення від відбування покарання з випробуванням (68% від усіх засуджених неповнолітніх). Тому цілком природно, що 8 суддів (30,8%) вважають цей вид кримінально-правового впливу видом покарання та переконані в його ефективності.

Відповіді на поставлене запитання свідчать, що справжнього ефективного покарання неповнолітніх у вітчизняному законодавстві не передбачено або механізми його реалізації є неідеальними [3, с. 14].

У відповіді на запитання «Чи потребує існуюча система покарань неповнолітніх удосконалення?» всі 26 суддів (100%) відповіли, що потребує розширення для більш адекватного застосування покарань. Ними також було запропоновано такі шляхи досягнення цієї мети: а) внести до закону інші, альтернативні міри покарання; б) запровадити інститут пробації. Така одностайність спеціалістів у відповідях та їхні пропозиції мають бути враховані в законотворенні, під час доопрацювання та ухвалення Закону України «Про пробацію».

Наступне запитання «Приймаючи рішення про направлення неповнолітніх у виховну колонію, чи розраховуєте ви на їх виправлення?» також виявило проблеми у сфері покарання неповнолітніх. Виявилося, що 12 суддів (майже 50%) не розраховують на виправлення неповнолітнього під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі, але приймають рішення про його застосування. Зрозуміло, певна частина таких відповідей зумовлена тим, що деякі неповнолітні вчиняють злочин систематично, з особливою жорстокістю тощо. Однак частина відповідей спричинена низьким рівнем ефективності цього виду покарання. Це ще раз підтверджує, що види покарань для неповнолітніх треба переглядати.

Наступне запитання спрямоване на з'ясування ефективності ще одного виду покарання неповнолітніх – штрафу. Лише сім опитаних суддів (34,6%) вважають його ефективним. Решта 19 осіб (65,4%) відповіли, що цей вид покарання неідеальний.

Ми вже зазначали, що покарання у вигляді штрафу для неповнолітніх має бути модифікованим у інший вид, який передбачав би відшкодування завданої шкоди власною працею, а не батьківськими статками (або замінене громадськими роботами). За чинного нині механізму застосування штрафу до неповнолітніх є неідеальним.

Останнє запитання в анкеті сформульоване так: «Які питання покарання неповнолітніх залишаються проблемни-

ми та потребують вирішення?». Серед наданих суддями відповідей слід виокремити такі:

- а) формальний підхід до обрання міри покарання неповнолітнім;
- б) відсутність ефективності виховання неповнолітніх під час виконання покарання;
- в) відсутність можливості індивідуалізувати покарання неповнолітньому через обмеженість видів покарань, які можуть до них застосовуватися;
- г) відсутність реального контролю за неповнолітніми в період іспитового строку.

Результати анкетування дають змогу дійти таких висновків:

- 1) неповнолітні як окрема категорія осіб потребують особливого ставлення законодавця та інших державних органів до справи застосування покарання;
- 2) до гуманізації покарання неповнолітніх необхідно ставитись обережно та критично, щоб не допустити надмірності та необґрунтованості;
- 3) досягнення мети покарання неповнолітніх залежить як від загальнокультурних, соціальних чинників, так і від належної організації та вдосконалення процедури реалізації покарання;
- 4) на законодавчому рівні мету покарання неповнолітніх треба передбачити лише одну – виправлення;
- 5) у зв'язку з тим, що загальні засади призначення покарання неповнолітнім не є уніфікованими, варто ухвалити окрему норму, яка передбачала б загальні засади призначення покарання неповнолітнім;
- 6) для диференціації покарання неповнолітніх слід передбачити різні види покарань для таких вікових груп: від 14 до 16 років; від 16 до 18 років; від 18 до 21 року.
- 7) необхідно забезпечити індивідуальний підхід до обрання міри покарання неповнолітнім на рівні або ККУ, або методичних рекомендацій тощо;
- 8) перелік обов'язків, що покладаються на неповнолітнього під час його звільнення від відбування покарання з випробуванням, необхідно переглянути та оновити;
- 9) система покарань неповнолітніх потребує розширення шляхом: а) внесення до закону інших, альтернативних видів покарання; б) запровадження інституту пробації.
- 10) потребує наукового обговорення можливість розроблення проекту Закону України «Про покарання неповнолітніх».

Список використаних джерел

1. Лист Національної школи суддів України № 020-05-3347 від 30 жовтня 2013 р. // Архів Донецького юридичного інституту МВС України, спр. 4-Л, 40 арк.
2. Герасимчук Л. В. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Л. В. Герасимчук; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2013. – 20 с.
3. Коновалова А. Ю. Види покарань для неповнолітніх за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. Ю. Коновалова; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – 20 с.
4. Назимко Є. Покарання неповнолітніх: аналіз та моделювання подальших змін і доповнень до розділу XV Загальної частини Кримінального кодексу України / Є. Назимко // Віче. – 2013. – № 2. – С. 16–19.
5. Назимко Є. С. Мета у системі цілепокладання покарання неповнолітніх за кримінальним правом України / Є. С. Назимко // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 682–686 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/20124/12neckpu.pdf>
6. Назимко Є. С. Покарання за злочини, вчинені спільно з дітьми: проблеми нормативно-правового регулювання та практики його застосування / Є. С. Назимко // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): науково-практичний журнал. – 2013. – № 2 (30). – С. 161–169.